

**A Study of the Presence of Iranian Women
in the Field of Architecture in the Indian Gorkans
(Case study: Iranian women in the 10th-12th century AH)**

Elahe Rezanejad Yazdi*

Aliye Jahanian**

Abstract

With the establishment of the Gurkan dynasty in India (932 A.H.) and the attainment of political stability, the Mughal sultans worked to build beautiful and grand palaces and gardens. Therefore, the presence of Iranian women in the court of the Indian sultans, along with their power and influence in various government branches, led them to impact multiple aspects of architecture. In architecture, Iranian women's focus on building construction and religious sites led to the creation of innovative and magnificent works infused with the Iranian essence throughout the Indian Empire. This research aims to evaluate the influence of Iranian women in the architecture of the Gurkan period in India through a comprehensive investigation. It seeks to answer how these women impacted the growth and prosperity of the architecture of the Gurkan empire in India. During this period, Iranian women played a significant role in enhancing architecture by contributing to construction of beautiful gardens, grand tombs, and large mosques in India.

Keywords: Iranian women, Gurkanians, Architecture, Noor jahan, Roshan ara.

* Mater of History and Civilization of Islamic Nations. Faculty of Theology. Islamic Azad University of Mashhad. Mashhad, Iran (Corresponding Author), elh.rezanejad@gmail.com

** Master of History and Civilization of Islamic Nations. Faculty of Theology. Islamic Azad University of Mashhad. Mashhad, Iran, aliyeh.jahaniyan@yahoo.com

Date received: 03/03/2024, Date of acceptance: 27/08/2024

نقش زنان در عرصه معماری دربار گورکانیان هند (مطالعه موردی: زنان ایرانی قرن ۱۲-۱۰ ه.ق)

الهه رضانژاد یزدی*

عالیه جهانیان**

چکیده

با تأسیس سلسله‌ی گورکانیان در هند (۹۳۲ ه.ق) و ثبات سیاسی، سلاطین مغول به ساخت کاخ‌ها و باغ‌های دل‌انگیز و باشکوه همت گماشتند. از این رو حضور زنان ایرانی در دربار سلاطین هند و قدرت و نفوذ آنان در ارکان مختلف حکومت موجب شد، آنان در عرصه‌های مختلف معماری نیز به ایفای نقش بپردازند. در عرصه معماری توجه زنان ایرانی به ساخت ابنیه و اماکن مذهبی سبب پدیدار شدن آثاری بدیع و باشکوه، آمیخته با روح ایرانی در اقصی نقاط امپراتوری هند گردید. این پژوهش بر آن است که با بررسی همه جانبه، تأثیر زنان ایرانی را در عرصه‌ی معماری دوره گورکانیان هند مورد ارزیابی قرار دهد و به پاسخ این پرسش دست یابد که این زنان چه تأثیری در رشد و شکوفایی معماری امپراتوری گورکانیان هند داشته‌اند؟ به نظر می‌رسد زنان ایرانی در این دوره با ورود به ساخت باغات دل‌انگیز و آرامگاه باشکوه و مساجد عظیم در هند نقش مهمی در شکوفایی و رونق معماری ایفا نموده‌اند.

کلیدواژه‌ها: زنان ایرانی، گورکانیان، معماری، نور جهان، روشن آرا.

* کارشناس ارشد، تاریخ و تمدن ملل اسلامی، دانشگاه آزاد اسلامی مشهد (نویسنده مسئول)، مشهد ایران،
elh.rezanejad@gmail.com

** کارشناس ارشد، تاریخ و تمدن ملل اسلامی، دانشگاه آزاد اسلامی مشهد، مشهد، ایران،
Aliyeh.jahaniyan@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۱۳، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۶/۰۶

۱. مقدمه

امپراتوری گورکانی با دلاوری‌های بابر در سال (۹۳۲ه.ق) در هند پایه‌گذاری شد. مغولان هند چون اعقاب خویش به رشد و شکوفایی معماری بسیار علاقه‌مند بودند و از همین رو با بخشندگی سعی در جلب نظر هنرمندان و معماران به دربار خویش داشتند و با حمایت از آنان در جلال و شکوه حکومت خویش کوشیدند. در حرم‌سرای سلاطین قدرتمندی همچون بابر، همایون، اکبر، جهانگیر و شاه جهان، زنان ایرانی مقتدر و عالمی حضور داشتند که به‌موجب آزادی زنان در دربار مغول توانستند باهوش و توانمندی‌های خویش در عرصه‌ی معماری حضور موثری داشته باشند. زنان ایرانی دربار مغول چون حمیده بیگم (۹۳۴-۱۰۱۳ه.ق) همسر همایون و مادر اکبر، ملکه نور جهان (۱۰۵۵ه.ق وفات) همسر جهانگیر، شاهزاده خانم جهان‌آرا (۱۰۲۳-۱۰۹۲ه.ق)، روشن‌آرا (۱۰۲۶-۱۰۸۰ه.ق)، دختران شاه جهان از مادری ایرانی و زیب النساء (۱۰۴۸-۱۱۱۴ه.ق) و زینت النساء دختران اورنگ زیب نه‌تنها در عرصه سیاست با اعمال نفوذ در جهت حفظ پایه‌های قدرت سلسله گورکانی تلاش نمودند، بلکه در عرصه معماری نیز از تاثیرگذارترین افراد محسوب می‌شدند. شاید یکی از زمینه‌های ورود زنان دربار مغول به عرصه معماری علاقه وافر پادشاهان گورکانی به ساخت ابنیه، مساجد و غیره در سرزمین‌های تحت سلطه خویش بود^۱. سلاطین بزرگ گورکانی در طول تاریخ همگی به خاطر ایجاد باغ‌هایی زیبا و باشکوه به ویژه کشمیر، لاهور و آگره مورد تحسین قرار گرفته‌اند. در اوایل دوره سلسله مغول، یعنی از عصر بابر (۹۳۲-۹۳۷ه.ق) و همایون بنایی برجای مانده‌ای را نمی‌توان مشاهده نمود که بانی آن همسران و دیگر زنان ایرانی دربار مغول باشد^۲، اما از عصر جهانگیر (حک ۱۰۳۷-۱۰۱۴ه.ق) به بعد زنان ایرانی با ورود به عرصه معماری مبالغی فراوانی را صرف امور عمرانی، رفاهی برای عموم مردم و ساخت بناهای باشکوه برای زنان دربار نمودند و خود نیز به عنوان طراح بر روی ساخت این ابنیه نظارت می‌کردند.

در پژوهش حاضر سعی شده تا بر اساس منابع و اسناد معتبر تاریخی و با بهره‌گیری از روش توصیفی-تحلیلی به نقش موثر زنان ایرانی و دخترانشان در زمینه‌ی معماری پرداخته شود.

این رو با مراجعه به منابع مکتوب و بررسی آثار تاریخی در زمینه نقش زنان ایرانی در عرصه معماری دربار گورکانیان هند پژوهشی همه‌جانبه‌صورت پذیرفته است و به‌صورت پراکنده در کتب تاریخی از آنان نام برده شده است. ۱- رویی لال (Rubi Lal) (۲۰۰۵م) در کتاب خویش با عنوان "Mughol World Domesticity And Power In The Early Mughol" به اوضاع دربار

نقش زنان در عرصه معماری دربار گورکانیان ... (الهه رضانزاد یزدی و عالیه جهانیان) ۴۲۳

مغولان هند در عرصه‌های مختلف پرداخته و در این میان به نقش زنان مغول نیز به‌اختصار پرداخته است.

۲- سومما موخرجی (Som Mukherjee) (۲۰۰۱م) با عنوان "Royal Mughal Ladies" که در آن اقدامات تمامی زنان سلطنتی حرم‌سرای مغول مورد پژوهش واقع شده است و در آن میان به نقش زنان ایرانی به فراخور حال نیز اشاره نموده است. این کتاب بیشتر بر امور سیاسی و نقش زنان در اتفاقات و حوادث سیاسی دربار تکیه دارد و در باب امور اقتصادی و معماری جزئیات کمی را در اختیار خواننده قرار می‌دهد. ۳- مهدی غروی در مقاله‌ای با عنوان «حمیده بانو بیگم همسر همایون پادشاه و نواده احمد زنده‌پیل» بیشتر به معرفی خاندان حمیده بیگم و شخصیت و تاریخ خاندان او پرداخته و به عملکرد او در عرصه معماری اشاره ای ننموده است، ۴- زهره قدیری و همکاران در مقاله «زنان ایرانی دربار گورکانی هند و نقش آنان در مسائل سیاسی این دوره» به معرفی زنان ایرانی و نقش آنان در مسائل سیاسی پرداخته است. ۵- فریبا پات و مریم استاجی در مقاله‌ای با عنوان «جایگاه زنان در معماری عصر گورکانیان هند» به معرفی تمام زنان درباری در دربار گورکانیان می‌پردازد. ۶- رخا مسره در کتابی با عنوان «زنان دربار هند» به فعالیت‌های همه زنان درباری در معماری پرداخته است. با بررسی‌های انجام‌شده، هیچ‌گونه پژوهش مستقل و تخصصی در خصوص حضور زنان ایرانی در عرصه معماری دربار گورکانیان صورت نگرفته است و این امر ضرورت این پژوهش را تبیین می‌نماید. از این رو در این پژوهش سعی بر آن شده است تا ضمن معرفی زنان ایرانی وابسته به دربار گورکانیان هند، به بررسی نقش این بانوان در عرصه معماری این دوره بپردازد.

۲. زنان ایرانی در عرصه معماری

۱.۲ حمیده بیگم (۹۳۴-۱۰۱۳ ه.ق)

حمیده بانو بیگم با ساختن مقبره‌ی همسرش همایون شاه در دهلی نام خود را در دل تاریخ به ثبت رساند. وی ریشه‌ای ایرانی دارد و از نوادگان شیخ احمد جامی می‌باشد (بداونی، ۱۳۸۰: ۹۰/۲). همایون در دوران پناهندگی به ایران به همراه همسرش از شهرهایی مانند هرات، سلطانیه، تبریز، قزوین و اردبیل دیدن کرد و تحت تأثیر معماری غنی و باشکوه ایران پس از بازگشت به هند، این سبک معماری را در هند رواج داد، البته نباید تأثیر همسر ایرانی او را در این امر نادیده گرفت (بخشی، ۱۸۶۵: ۵۵؛ سلطان‌زاده، ۱۳۷۸: ۶۲-۶۳). اوج هنر و تأثیرات معماری ایرانیان بر معماری هند را در آرامگاه همایون که به‌صورت باغ مزار است و تحت چهار باغ‌های

ایرانی می باشد می توان به وضوح مشاهده نمود. این آرامگاه در زمان اکبر بین سالهای (۹۷۰ - ۹۷۸ ه.ق) در دهلی در مرکز یک چهارباغ به وسیله معماری ایرانی به نام میرک میرزا غیاث و پسرش سید محمد ساخته شد. نام همسر ایرانی همایون به خاطر تقبل هزینه های ساخت و ساز، در ارتباط با این مقبره مطرح است (ابا کخ، ۱۳۷۳: ۴۴). آرامگاه در میان باغی به سبک چهارباغ ایرانی روی صفا ای با ۷۲ حجره برای اسکان مسافران خسته بنا شده است. بنا دارای ۲۴ مناره باریک در دو طرف پیش طاق ها و زوایای هشت گوش است و کتیبه های قرآنی به زیبایی آراسته شده است. آرامگاه همایون در واقع نخستین نوع از سلسله عمارت های باشکوهی است که در دوره گورکانیان با الهام از معماری ایرانی - اسلامی ساخته شده است. علاوه بر ساخت آرامگاه همسرش او باغ زیبا و فرح بخشی و خانه ای اشرافی در جاده ای آگرا به بانایا ساخت (Mishra, 1967: 92). تاثیر این بنای با سبک ایرانی از این پس در طی سه قرن در تمام بناهای دوره ی گورکانیان هند به چشم می خورد (شاطری، ۱۳۹۳: ۶۳۵). یکی دیگر از تاثیرات این ساختمان بر بناهای دیگر در هند به کار گیری طاق های خراسانی^۳ در معبد گویند دوا در ورینداوان از معابد هندو است.^۴ این مقبره اولین ذوق هنری بانوان ایرانی در ورود به عرصه معماری عصر گورکانیان است.

تصویر ۱. آرامگاه همایون در دهلی.

۲.۲ نور جهان بیگم (۱۰۵۵.ق وفات)

از میان زنان ایرانی دربار مغول نور جهان بیگم یکی از فعال‌ترین آنان در عرصه معماری بود. وی دختر میرزا غیاث طهرانی از رجال سیاسی دوره شاه عباس صفوی بود که به دلایلی به هند مهاجرت کرد (کهویهامی، ۱۹۵۴: ۴۶۶/۲). او برای نشان دادن قدرت و اقتدار خویش در دربار مغول به ساخت ابنیه باشکوه و نظارت بر امور آنان همت گماشت، چنانکه طراحی بسیاری از جشن‌ها، آذین‌بندی‌ها، چراغانی‌های باشکوه و ایجاد باغ‌های مشهور این دوره در سایه توجهات این ملکه قدرتمند صورت می‌گرفت. سازه‌های مهمی که تحت حمایت وی در نواحی مختلف قلمرو گورکانیان ساخته شده است عبارتند از: نورمحل سرای در پنجاب (۱۰۲۸-۱۰۳۰ق)، آرامگاه اعتمادالدوله، آگرا، مقبره جهانگیر شاه در شاه دره، پاتار مسجد، مسجد سنگی سرینگار (۱۰۳۰ق)، آرامگاه نور جهان، لاهور، باغ نورافشان (۱۰۳۰ق) و دیگر باغ‌ها و محلاتی زیبا در لاهور را می‌توان برشمرد.

۱.۲.۲ خدمات نور جهان بیگم در حوزه معماری

نور جهان آخرین همسر جهانگیر علاقه بسیاری به ساخت و تزئین باغات داشته و از همین رو آثار زیبایی از طراحی، نظارت و بازسازی باغ‌ها به دست او هنوز پابرجاست. علاقه او به ساخت باغ‌های دل‌انگیز موجب شد تا زنان مغول که در حرم‌سرای شاهی روزگار خود را به سر می‌بردند در باغ‌های زیبای ساخته شده به دستور نور جهان بیگم با فراق بال به گردش بپردازند و هرروز بر تعداد این گونه باغ‌های فرح‌انگیز افزوده می‌شد (Findly, 1993: 254). باغ شالیمار^۵ (Shalimar Bagh) یکی از زیباترین و باشکوه‌ترین باغ‌های عصر گورکانی است. جهانگیر شاه به همراه ملکه نور جهان در دره کشمیر باغی با طراحی خارق‌العاده و در کناره دریاچه‌ای زیبا بنا نمودند که به سه بخش: بخش بیرونی شامل باغ و دریاچه، بخش امپراتور، دیوان عام و حمام‌های سلطنتی و بخش آخر محل سکونت بانوان دربار مغول که با نگاهی از آن محافظت می‌شده است، تقسیم‌بندی شده است. این باغ با نظارت جهانگیر و با طراحی ملکه نور جهان باشکوهی بی‌نظیر ساخته شده است (همان: ۲۵۶).

تصویر ۲. باغ شالیمار،

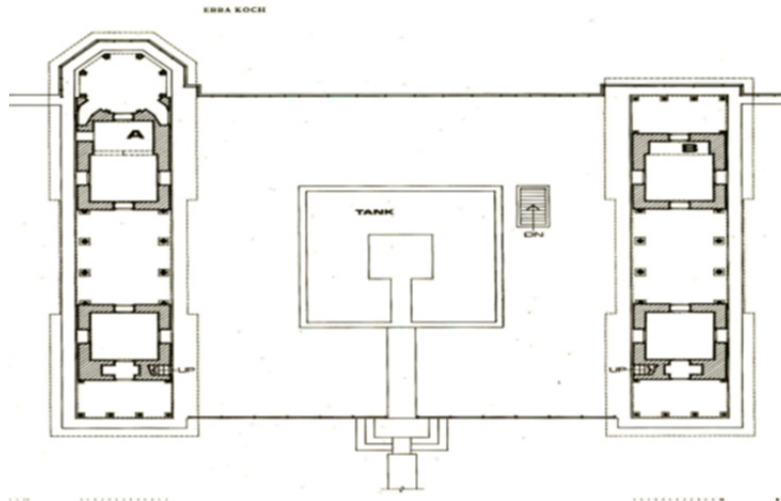
<https://digital.library.cornell.edu/catalog/ss>

از دیگر نمونه‌ها می‌توان به باغ نورافشان اشاره نمود که همان رام باغ در دوره بابر است، این مکان در دوره جهانگیر توسط نور جهان بیگم دوباره مورد بازسازی و طراحی قرار گرفت. نام این باغ برای اولین بار در توزک جهانگیری ذکر شده است و جهانگیر شاه از زیبایی و خرمی آن سخن گفته است. در رام باغ دو کوشک مستطیل شکل که به صورت متناوب به وسیله ایوان های باز اتاق های بسته (حجره) شکل گرفته بودند به چشم می‌خورند (ابا کخ، ۱۳۷۳: ۸۸). این باغ در دوره پادشاهی بابر ساخته شده بود و در دوره ی جهانگیر، همسرش نورجهان آن را بازسازی و تغییر داد و کار طراحی مجدد بنا در سال (۱۶۲۱م) به اتمام رسید. در کتاب بادشاهنامه در مورد باغ نورافشان چنین آمده است: «باغ نورافشان که نور محل در زمان حضرت جنت مکانی برکنار آب بهت که چنارهای سایه گستر داشت طرح انداخته است (لاهوری، ۱۸۶۸: ۲۷/۲)، این باغ در عهد شاه جهان در اختیار دختر او جهان آرا بیگم قرار گرفت (کنبو، بی تا: ۳۰).

باغ آچابال (Achabal) در نزدیکی سرینگر با نظارت و طراحی ملکه نور جهان ساخته شد و در اوایل به باغ بیگم آباد شهرت داشت (Findly, 1993: 257). همچنین باغ بهارآرا نیز از جمله باغ‌هایی است که نور جهان بیگم در کشمیر در سال ۱۶۲۳م بنا نموده است. این باغ زیبا دارای درختان چنار فراوانی بود که سایه آنها تمام‌روز زمین‌های باغ را می‌پوشاند و برای آبیاری درختان و گل‌ها کانال‌های آبی از رودخانه سند به آنجا کشیده شده بود (Pant, 1930: 117). در

نقش زنان در عرصه معماری دربار گورکانیان ... (الهه رضانزاد یزدی و عالیه جهانیان) ۴۲۷

دوره جهانگیر باغهای گورکانی سبک و سیاق خویش را به دست آوردند و در پرتو حمایت نورجهان بیگم و اشتیاق او و همسرش به ساخت و ساز باغهای بسیاری در این منطقه احداث گردید و شکل و الگوی برای دیگر سازندگان (اشراف و حاکمان محلی) شد.

تصویر ۳. نقشه باغ رام (نورافشان)

Indian art, a symposium held at the Victoria and Albert museum, Robert skelton,
Andrew topsfield, Susan stronge, Rosemary crill. London.1986: 57.p

نورجهان بیگم در دوره حیات خویش علاوه بر ساخت باغهای زیبا به ساخت سه آرامگاه برای همسرش جهانگیر، پدرش اعتمادالدوله طهرانی و مقبره‌ای برای خودش پرداخت که بدین شرح است:

۲.۲.۲ آرامگاه جهانگیر

نورجهان بیگم برای همسرش جهانگیر شاه در باغ نورجهان در شاه دره لاهور مقبره‌ای زیبا بنا نمود. بنای آرامگاه جهانگیر در مرکز چهارباغ ساخته شده که تنها یک ورودی در سمت غرب دارد. در این معماری می‌توان تاثیر باغ ایرانی را در سبک معماری عصر گورکانی مشاهده نمود. طبق وصیتش مقبره دارای هیچ گنبد یا طبقه فوقانی نیست. خود مقبره از ماسه‌های قرمز و مرمر سفیدی ساخته شده است که به شیوه‌ی ساختمان تاج‌محل، سنگ‌های نیمه قیمتی باظرافت

هر چه تمام تر در لابه لای آن کار گذاشته شده اند (دیلیس، هاتشتاین، ۱۳۹۰: ۴۷۹). در این بنا می توان اولین جرقه تغییرات در فرم و ظاهر سازه های آرامگاهی در هند را مشاهده نمود.

تصویر ۴. آرامگاه جهانگیر در لاهور

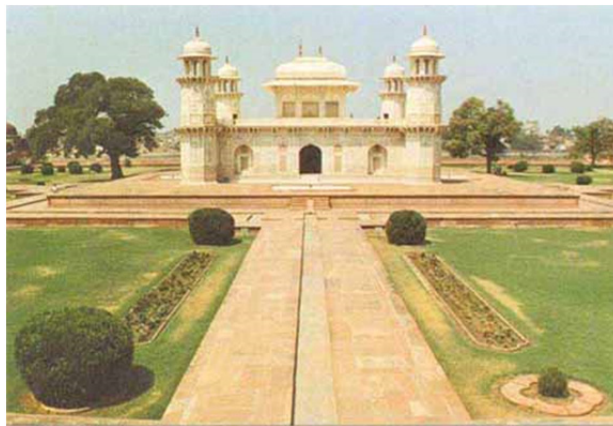
Shadows of Empire: The Mughal And British Colonial Architectural Heritage of Lahore .Naem U. Din .
The Graduate Center, City University Of New York, 2018.P.65

۳.۲.۲ مقبرهٔ اعتمادالدوله

مقبره اعتمادالدوله وزیر جهانگیر و پدر نور جهان بیگم در آگرا نمونه ای زیبای از مقبره واقع در روی صفا ای^۶ به شکل مربع است که دارای یک ساختار مستطیل شکل کوچک که با مرمر سفید و سنگ های نیمه قیمتی و شیشه های رنگی تزئین شده است. این نخستین بنای سفید با مرمر خالص است و با بناهای سنگی ماسه ای قرمز رنگ و عظیم مغولان بسیار متفاوت است. مقبره اعتمادالدوله متشکل از دو طبقه است، طبقه اول دارای ساختاری مربع شکل با چهار مناره در چهار گوشه است و غرفه ای تراشیده شده از سنگ مرمر نیز طبقه دوم را تشکیل می دهد. یک محفظه مرکزی در داخل مقبره قرار دارد و توسط یک ایوان محصور است و با نگاهی به ساختار مقبره و تزئینات آن می توان در طراحی مقبره روح زنانه آن درک نمود (ابا، کخ، ۱۳۷۳: ۷۵). در طبقه همکف در محوطه مرکزی قبرهای میرزا غیاث بیگ و عصمت بیگم^۷ قرار دارند. نمای بیرونی چهار مناره دارای نقوش فارسی است که با استفاده از سایه های مختلف جاسپر و سنگ مرمر سیاه و سنگ مرمر سفید تزئین شده است. از دیگر نوآوریهای مقبره اینکه خاتم بندی مرمر با رنگهای گوناگون جای خود را به معرق کاری داد و کاربرد سنگهای تزئینی ارزشمند چون عقیق سرخ، زبرجد، لاجورد و... را در بدنه بنا رواج داد (بلر، بلوم، ۱۳۹۴: ۷۱۰). این مقبره در

نقش زنان در عرصه معماری دربار گورکانیان ... (الهه رضانزاد یزدی و عالیه جهانیان) ۴۲۹

سال‌های بعد به صورت مقبره خانوادگی درآمد و خواهران اعتمادالدوله و تعدادی از اعضای آن خاندان در آن مدفون شدند (Findly, 1993: 231-232). نمونه ای دیگر از تاثیر سبک معماری مقبره اعتمادالدوله را می توان در مقبره میرزا عزیز کوکه و کاربرد سنگ مرمر سفید مشاهده نمود (اباکی، ۱۳۷۳: ۸۲). باید در اینجا متذکر شد که نوآوری نورجهان بیگم در طراحی این بنا و کاربرد سنگ مرمر و سنگهای قیمتی در تمام بدنه سازه ی آرامگاه سال ها بعد در عصر شاه جهان در مقبره ممتاز محل همسر محبوب شاه جهان به اوج شکوه و عظمت خویش دست یافت.

تصویر ۵. مقبره اعتمادالدوله در آگرا

Moti Bagh, Agra, Uttar Pradesh 2006, India

۴.۲.۲ مقبره نور جهان

با به قدرت رسیدن شاه جهان (حک ۱۰۳۷ تا ۱۰۶۸ اق) و شکست نور جهان در به سلطنت رساندن داماد خویش بنا به دستور شاه جهان از دربار شاهی دور شد و اواخر عمر خویش را در سکوت و انزوا در شهر لاهور سپری نمود. او آرامگاهی ساده و فروتنانه‌ای برای محل دفن خویش در لاهور نزدیک به مقبره همسرش جهانگیر بنا نمود^۱. بنای مقبره نور جهان بر روی یک سکوی مربعی در مرکز باغ اصلی ساخته شده است که این آرامگاه دارای چهارباغ و دیوارهای مرزی بوده است و نمای بیرونی مقبره با ماسه قرمز و سنگ‌های مرمر سفید تزئین شده است (Findly, 1993:241).

در مرکز بنای آرامگاه محلی که نورجهان و دخترش لادلی بیگم در آن آرمیده‌اند با سنگ مرمر سفید و تزئینات زیبای برجسته بر روی سکوی مربع شکل به زیبایی آراسته شده است و بر روی سنگ قبر او شعری که خودش سروده نقش بسته است:

بر مزار ما غریبان نی چراغی نی گلی نی پر پروانه‌ای یابی، نی صدای بلبلی

(محلاتی، ۱۳۴۹: ۹۸/۵)

تصویر ۶. مقبره نور جهان در لاهور

Shadows Of Empire: The Mughal And British Colonial Architectural Heritage Of Lahore, Naeem U. Din,
The Graduate Center, City University Of New York, 2018, P.68

از دیگر اقدامات نور جهان در عرصه معماری می‌توان به ساخت سرای تجاری در نزدیکی آگرا که به نور محل سرای مشهور شد اشاره نمود. وسعت این سرای چنان بود که در یک‌زمان می‌توانست ۲ الی ۳ هزار نفر را با ۵۰۰ اسب در خود جای دهد (Mundy, 78-79). شواهد حاکی بر آن است که ساخت این گونه سراها و برخورداری از امنیت و حفاظت از کالاهای تجاری بازرگانان موجب ترغیب تجار و بازرگانان برای تجارت با این مناطق گردیده بود. سرای نورجهان دارای عمارتی ورودی است که نمایی با سنگ و حجاری مطابق با شیوه تزئین آن دوره با شکلهایی از حیوان، انسان و تصاویر اسطوره‌ای شبیه به نمونه‌هایی که در کاشیکاری های دیوار خارجی قلعه لاهور دیده می‌شود، پوشیده شده است. (کخ، ۹۰)

نقش زنان در عرصه معماری دربار گورکانیان ... (اللهه رضانزاد یزدی و عالیه جهانیان) ۴۳۱

تصویر ۷. ورودی نور محل سرای در پنجاب

<https://www.justdial.com/photos/sarai-nurmahal-nurmahal-jalandhar>

در عرصه ساخت بناهای مذهبی نیز ملکه ی جهانگیر شاه از پیشگامان عصر خود بود. مسجد سنگی در سرینگار (۱۶۲۰م) که به وسیله نورجهان بیگم ساخته شد، دارای سه جناح موازی با دیوار قبله است که هر جناح از نه دهانه تشکیل شده و هر دهانه که در بین چهار جرز متقاطع (به شکل چلیپا) قرار گرفته با طاقهای چهار ترک یا طاقهایی با طرحهای پیچیده معمول در آن دوره مسقف شده است. این شبستانها دارای طاقهای قوسی شکل با الگوی شطرنجی، نمایانگر سبکی در معماری مساجد در این زمان است (کخ، ۱۳۷۳: ۸۳) که تاثیر آن را می توان در عصر شاه جهان مشاهده نمود که به سبکی معین در معماری مساجد تبدیل گشت. این را باید در نظر داشت که تمامی نقشه های طراحی شده از سوی معماران با تشخیص و صلاحدید بانوان به مرحله اجرا گذشته می شد و در برخی موارد طرحها با نظر بانوان اصلاح می شد و در مرحله نهایی تمامی سلاقیق و تفکرات آنان محقق می گشت.

۳. جهان آرا بیگم (۱۰۲۳-۱۰۹۲ ق) و روشن آرابیگم (۱۰۲۶-۱۰۸۰ ق) شاهدخت های دربار شاه جهان

عصر شاه جهان (حک ۱۰۳۷-۱۰۶۸ ق) را می توان دوران طلایی فرهنگ و هنر و معماری مغولان هند دانست. دختران شاه جهان از جمله زنان دربار مغول بودند که در امر عمران و آبادانی و ساختن بناهایی چون باغ، مسجد و بازار نقش مهمی را ایفا نمودند. جهان آرابیگم از

طرف مادری (ممتاز محل یا ارجمندبانو بیگم، نوه اعتمادالدوله طهرانی) نیز ایرانی تبار است. (کنبو، بی تا: ۱/ ۳۷-۳۵) جهان آرا بیگم سنت حمایت زنان گورکانی در امر ساختمان سازی که مادر جهانگیر، مریم الزمانی و همسرش نور جهان از نمونه های خوب آن بودند به اوج خود رسانید. جهان آرا بیگم و برادرش (پسر محبوب پادشاه) داراشکوه که علاقه فراوانی به صوفیه داشتند یک مرکز عرفانی در کشمیر زیر نظر معلم معنوی خود، صوفی ملاً شاه بدخشی به سال ۱۶۰۱ق تأسیس کردند (ابا کخ، ۱۳۷۳: ۹۶-۹۷). پس از مرگ ممتاز محل امپراتور مغول شاه جهان مصمم به ساخت بنایی باشکوه برای همسر موردعلاقه اش شد. جهان آرا بیگم باذوق و علاقه خویش در عرصه معماری در ساخت آرامگاه مادرش ملکه ممتاز محل کمک شایانی نمود و به همراه پدر بر ساخت این مقبره باشکوه نظارت کرد (همان: ۸۶).

جهان آرا بیگم عاشق طراحی و ساخت باغ های زیبا و فرح بخش بود و به موجب آن سه باغ در کشمیر به نام های باغ جهان آرا، باغ نورافشان^{۱۰} و باغ صفا^{۱۱} زیر نظر او طراحی و ساخته شد. در سمت دروازه دهلی در ضلع شمالی چاندی چوک باغی به نام بیگم کا باغ (Ka Bagh Begum) خودنمایی می کند که متعلق به ممتاز محل همسر شاه جهان بوده است که پس از درگذشت ممتاز محل، باغ زیبایش را جهان آرا دخترش به ارث برد (Mishra, 1967: 99). از دیگر باغهای که نام جهان آرا بیگم و برادرش را یادآور میشود، باغ پری محل در کشمیر است. بنای پری محل به نظر می رسد که به ساختمانهای عالی خانه های روح افزا و کاخ های تفریحی تعلق دارد که با حمایت شاهزاده و جهان آرا بیگم طراحی و بنا شده است و شامل یک مسجد و ابنیه پیرامونش (۱۰۶۱) و نیز حمام (۱۰۵۹) در تپه هاری پاربات در سرینگار می شود که از سنگهای خاکستری ساخته شده است (کخ، ۱۳۷۳: ۱۱۷).

باغ جهان آرا در آگرا، قابل توجه ترین باغ از دوره سلطنت شاه جهان است که اکنون به نام زهرا باغ مشهور است. این باغ در جنوب باغ نورافشان یا رام باغ قرار گرفته است و از این لحاظ جالب توجه است که نه توسط بابر بلکه توسط همسر شاه جهان، ممتاز محل ساخته شده است. این تنها طرح معماری در عصر گورکانیان است که با حمایت همسر ایرانی شاه جهان ساخته شده است. پس از درگذشت او، آن بنا به دختر وی جهان آرا تعلق گرفت و او آن را بر اساس سلیقه و نظر خویش بازسازی کرد که این باغ به باشکوه ترین باغ آگرا تبدیل شد (ابا کخ، ۱۳۷۳: ۱۱۷). ملکه باغ دهلی که اکنون بانام ویکتوریا گاردن معروف است و نزدیک جاده کرنال در دهلی نو است از دیگر احداثات او است (نجفی برزگر، ۱۳۹۴: ۱۳۰). جهان آرا بیگم همچنین خانقاهی در لاهور و مسجد جامع اکبرآباد را نیز بنا کرد و برای ساختن این مسجد دستور داد برخی خانه های اهالی را به بهای مناسب خریداری نمایند و رضایت آنان را کسب

نقش زنان در عرصه معماری دربار گورکانیان ... (الهه رضانزاد یزدی و عالیہ جهانیان) ۴۳۳

نمایند. بر بالای سر در این مسجد عظیم نام شاهدخت جهان‌آرا نقش بسته است و ذکر نام او نشان از قدرت و عظمت او در دربار مغول دارد (مفتی لاهوری، ۱۹۶۱، ۲۵۲/۱). شاهزاده خانم به شکرانه جان به در بردن از سوختگی سال ۱۰۵۴ ه. ق. نزدیک میدان چاندی چوک، مسجد آگره را بنا نهاد که ساخت آن چهار یا پنج سال طول کشید و تمام هزینه های ساخت این بنای روحانی را خود بر عهده گرفت (عنایت خان، ۱۳۸۸: ۲۷۹). از نوآوریها در طراحی این مسجد دو برابر کردن دهانه های جناح شبستان اصلی است و عمیق تر شدن ایوان ها که جناحهای حیاط در اینجا توسط رواقهای شکل گرفته اند که با ورودیهای محوری قطع شده اند. در سردر مسجد کتیبه ای به خط طغری بر سنگ مرمر سفید نقش بسته است و از نکات جالب توجه ذکر هزینه به روپیه هندی و معادل به پول ایران و ترکستان در این کتیبه است (عباد؛ حکمت، ۳۳). از دیگر اقدامات عمرانی جهان‌آرا بیگم ساخت بازار عظیم چاندی چوک به معنای میدان نقره است. در قسمت شمالی بازار چاندی چوک مسجد جامع دهلی قرار داشت که توسط جهان‌آرا بیگم دختر شاه جهان ساخته شد که یادآور هنر و تمدن عصر گورکانیان هند است (کنبو، بی تا: ۳۷-۳۸). تاورنیه در سفرنامه خویش این سرای را بسیار عظیم و پروتق توصیف می کند که در سرای صاحب بیگم تاجران و بازرگانان ثروتمند ایرانی و ازبک و دیگر بازرگانان خارجی در حجره های گوناگون به تجارت می پرداختند و با فرارسیدن شب در امنیت کامل دروازه های سرای بسته می شد و مأموران به محافظت از آن گمارده می شدند همچنین او از ساخت کاروان سرای معروف بانانا زیر نظر جهان‌آرا بیگم در کتاب خویش سخن می گوید (Tavernier, 1925: 218).

به امر شاهزاده خانم جهان‌آرا بیگم مسجد ملا بدخشی کشمیری و سالن بزرگی در درگاه خواجه معین‌الدین چشتی ساخته شد. جهان‌آرا بیگم در سال ۱۰۹۲ ه. ق. درگذشت و پیکر او را به دهلی حمل کردند و در محوطه آرامگاه نظام‌الدین اولیاء در مزاری که خودش ساخته بود به خاک سپردند (ابا کخ، ۱۳۷۳: ۱۱۸). مقبره او (۱۰۹۲ ه. ق. وفات) در دهلی یکی از زیباترین و تأثیرگذارترین مقابر در دوره گورکانیان است. زهد و تقوای او و علاقه به عرفان در مقبره او به خوبی مشهود است و یکی از ساده ترین مقابر بانوان دربار گورکان به شمار می رود. مقبره شاهزاده خانم از سنگ مرمر سفید ساخته شده است و در کنار استاد خویش نظام‌الدین چشتی آرمیده است (مستعدخان، ۱۸۷۱: ۲۱۳)

تصویر ۸ مقبره جهان آرایبگم، دهلی

<http://www.ignca.gov.in/asp/showbig.aspprojid>

روشن آرا بیگم (۱۰۲۶-۱۰۸۰ ه.ق) دختر دوم شاه جهان و ارجمند بانو نیز به مانند خواهرش علاقه‌مند به ساخت ابنیه و برپایی ساختمان های باشکوه بود. شاهزاده خانم مقبره خویش را به همراه باغ زیبایش در بخش شمال غربی دهلی بنا نمود. مقبره باشکوه او بر روی سکوی پهن و با ارتفاع کم قرار گرفته است. نمای مقبره از سنگ مرمر سفید خالص ساخته شده است و تزئینات نفیس و برجسته بر روی دیواره های بیرون ساختمان خودنمایی

نقش زنان در عرصه معماری دربار گورکانیان ... (اللهه رضانزاد یزدی و عالیه جهانیان) ۴۳۵

می‌کند (مستعدخان، ۱۸۷۱: ۹۰). از دیگر ابنیه ساخته شده به دست شاهزاده خانم مسجد جامع یا مسجد جاما است که در زمان سلطنت امپراتور شاه جهان و با نظارت روشن آراییگم ساخته شد. بارزترین ویژگی مسجد جاما الگوی زیگزاگی است که با تزئینات مرمر سفید در ماسه سنگ قرمز در سه گنبد اصلی آن انجام شده است. روشن آراییگم نیز همانند دیگر شاهزاده خانم‌های مغول باغ معروف و زیبایی روشن آرا، در دهلی را بنا نمود (Crowe and Haywood, 1972: 113).

۴. زیب النساء بیگم (۱۰۴۸-۱۱۱۴ه.ق) و زینت النساء بیگم شاهدخت‌های دربار اورنگ زیب

در دوره سلطنت اورنگ زیب پادشاه گورکانی دختران او زیب النساء بیگم و زینت النساء بیگم، به سبب اعتبار و نفوذ در دربار پدر نقش بسیاری تأثیرگذارتری از دیگر زنان دربار مغول در عرصه هنری، فرهنگی و سیاسی ایفا نمودند. زیب النساء بیگم و خواهرش زینت النساء بیگم دختران اورنگ زیب و بی بی رابعه دورانی ملقب به دلرس بانو نوه شاهنوازخان صفوی بود (کنبو، بی تا: ۲/ ۲۲۴). شاهزاده خانم‌های جوان که دربار اورنگ زیب حامی و پشتیبان عارفان و صوفیان دربار خود بودند و برای صوفیانی از جمله محمد نصیرعندلیب و پسرش میردرد خانه‌هایی برای سکونت ایجاد کردند.

زیب النساء بیگم و خواهرش زینت النساء به عنوان بانیان ساخت و ساز، برتری خویش را نسبت به دیگر بانوان دربار شاهی با اقتدار به خوبی نمایان ساختند، اگرچه از باغ‌های باشکوه زیب النساء در لاهور دیگر آثار چندانی به چشم نمی‌خورد، اما وی در زمان خود باغ‌های فرخ‌بخش و زیبا مانند چار بیرجی (Char Bhurji) و نوان کوت (Nawan Kot) را در لاهور بنا کرد (Mukherjee, 2011: 194). شاهزاده خانم مقبره خود را از سنگ‌های ظریف و زیبایی مرمر در باغ نوات کوت بنا نمود و پس از مرگ در همان جا به خاک سپرده شد (همان: ۲۰۳). امتداد تأثیر ساخت مقبره اعتمادالسلطنه را می‌توان تا این دوره ردیابی نمود.

زینت النساء بیگم وی به جهت رفاه و آسایش مسافران و تاجران و همچنین رونق امور تجاری چهارده کاروان‌سرا بنا کرد (Sarkar, 1959: 236). همچنین مسافرخانه‌های بزرگی در مسیر بنگال برای رفاه عامه مسافران ساخت و پدرش به سبب کار خیر و نیکوی او به وی پاداشی با ارزش اهدا نمود. زینت النساء علاقه‌ای چندانی به ازدواج نداشت و به جای ازدواج با یکی از اشراف زادگان و امرای مغول با هزینه جهیزیه خود که از پدرش طلب کرد، مسجدی زیبا به نام

کواری یا مادین (زینت المساجد) در شاه جهان آباد بنا نمود (همان، ۶۲) که پس از مرگش در همان مسجد به خاک سپرده شد. (شیمل، ۱۳۸۶: ۱۹۰).

جدول ۱. بناهای ساخته شده توسط زنان ایرانی در دربار گورکانیان هند

نام	سال	جایگاه	دوره	بناهای ساخته شده	موقعیت
حمیده بیگم	۱۰۱۳-۹۳۴ ق.	مادر پادشاه	اکبرشاه	آرامگاه همایون شاه	دهلی
نورجهان بیگم	۱۰۵۵ ه. ق.	همسر پادشاه	جهانگیر شاه	نورمحل	پنجاب
				آرامگاه اعتمادالدوله	آگراه
				آرامگاه جهانگیر	شاه دره لاهور
				باغ شالیمار	کشمیر
				باغ آچابال	نزدیکی سرینگر
				باغ بهارآرا	کشمیر
				پاتار مسجد	سریناگر
				مسجد سنگی سرینگر	کشمیر
جهان آرا بیگم	۱۰۹۲-۱۰۲۳ ق.	همسر پادشاه	شاه جهان	آرامگاه نورجهان	لاهور
				باغ جهان آرا	آگراه
				باغ صفا	کشمیر
				بازار چاندی چوک	دهلی
				خانقاه	لاهور
روشن آرا بیگم	۱۰۸۰-۱۰۲۶ ق.	دختر پادشاه	شاه جهان	آرامگاه روشن آرا بیگم	آگراه
				مسجد جاما	دهلی
				باغ روشن آرا بیگم	دهلی
زیب النساء بیگم	۱۱۱۴-۱۰۴۸ ق.	دختر پادشاه	اورنگ زیب	باغ چار بیرجی	لاهور

نقش زنان در عرصه معماری دربار گورکانیان ... (الهه رضانزاد یزدی و عالیه جهانیان) ۴۳۷

لاهور	باغ و آرامگاه نوان کوت				
شاه جهان آباد	مسجد کواری یا مادین	اورنگ زیب	دختر پادشاه		زینت النساء بیگم

۵. نتیجه گیری

در مجموع می توان این گونه اذعان نمود که دوره سلطه گورکانیان بر هند یکی از ادوار درخشان تاریخ این سرزمین بوده است؛ که به موجب آن شرایط جدیدی در عرصه معماری پدید آمد. زنان ایرانی، ابتدا در سایه پادشاهان گورکانی و تحت تاثیر همسرانشان به ساخت بناها و ابنیه گوناگون می پرداختند، اما در اندک زمانی آنان خود به بزرگترین بانیان در عرصه معماری مبدل گشتند و خود موجب تشویق و ترغیب سلاطین برای ساخت و ساز شدند.

بررسی عملکرد زنان ایرانی دربار گورکانی نشان می دهد آنها در ساخت بناهای چون مسجد، باغ، کاروانسرا و مدرسه فعال بوده اند. از دیگر ابنیه ای که بانوان به ساخت آن توجه فراوانی مبذول داشتند، ساخت مقابر سلطنتی برای خود و همسرانشان بود که با روح ایرانی آنان درآمیخت و سنت های فراوانی را در عرصه معماری هند برجای گذاشت. بانوان ایرانی در ساخت سازه ها با ورود مصالح جدید و طراحی های نو تاثیر مهمی را در ظاهر و بافت بنا نهادند. همچنین با توجه به مطالب مندرج در جدول، می توان گفت نورجهان بیگم و جهان آرا بیگم از فعال ترین زنان ایرانی در حوزه معماری این عصر بوده اند. به همت این زنان بناها و اماکنی در مناطق مختلف هند ساخته شد که دارای ظرافت و زیبایی خاصی بود که همانا ریشه در روح هنرپرور و ذوق زنانه ی این بانوان ایرانی داشت

پی نوشت ها

۱. در اسلام هیچ قانونی نیست که زنان را از تملک املاک و دارایی های خویش منع کند اما در عمل، این امکان به اعضای نزدیک خانواده سلطان حاکم مانند مادر، همسران، دختران محدود می شد که دارایی ها شخصی آن ها نتیجه اعطای خاصه یا ملک شخصی سلطان بود» (اوکین، ۱۳۸۶: ۱۷۱).
۲. به جزء مقبره همایون که به همت همسرش حمیده بیگم بنا شده است.
۳. این طاق شامل چهار قوس متقاطع بزرگ است که یک طاق مرکزی با چهار سکنج به دست می آمد.

۴۳۸ تحقیقات تاریخ اقتصادی ایران، سال ۱۲، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۲

۴. به وسیله یکی از اشراف اکبر به نام کاجوهارا راجپوت من سینگ ساخته شد.
۵. شاه جهان فرزند جهانگیر نیز باغی به همین نام در لاهور بنا نمود که از سبک چهار باغ ایرانی الهام گرفته شده است
۶. در خراسان به هر فضای سرپوشیده‌ایی اعم از پوشش منحنی یا تخت صُفّه یا چفته می‌گفتند و در جاهای دیگر به ایوان‌ها و تالارهایی که با طاق پوشیده شده باشند اطلاق می‌شده‌است. سکوی بدون سقّی که سطح آن بالاتر از سطح حیاط است و معمولاً در جلوی فضاهای بسته قرار می‌گیرد. ر.ک. پیرنیا، محمد کریم (۱۳۸۷)، سبک شناسی معماری ایرانی، تهران: سروش دانش، ۳۵۵.
۷. مادر نورهان بیگم که چندی منصب اداره حرمسرای جهانگیر را نیز به عهده داشت.
۸. به نظر می‌رسد تنش میان شاه جهان و نورهان بیگم در امر سیاست و تبعید او به لاهور سبب این اقدام و ساخت آرامگاهی جدا از همسرش شد.
۹. توسط جواهرخان (خواجه سرا) بنا شد.
۱۰. این بنا توسط نور جهان ساخته شده است.
۱۱. این باغ در شهر سرینگر یا سرینگار ساخته شده است.

کتاب‌نامه

- ابا کخ (۱۳۷۳)، معماری هند در دوره گورکانیان، ترجمه حسین سلطان زاده، تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- آفتاب، خالد (۱۳۶۹)، گلبدن بیگم دختر بابر پادشاه، اقبالیات، شماره ۶۵، صص ۱۶۳-۱۵۳.
- اوکین، برناد (۱۳۸۶)، معماری تیموری در خراسان، ترجمه علی آخشینی، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- بخشی، معتمد خان (۱۸۶۵)، اقبال‌نامه جهانگیری، بتصحیح مولوی عبدالحی و مولوی احمد علی صاحبان، کلکته: بی‌نا.
- بداونی، عبدالقادر بن ملوکشاه (۱۳۸۰)، منتخب التواریخ، به تصحیح احمد علی صاحب، با مقدمه و اضافات توفیق سبحانی، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- بلر، شیلا؛ بلوم، جانانان، (۱۳۹۴)، هنر و معماری اسلامی (۲)، ترجمه یعقوب آژند، تهران، سمت، چاپ ششم.
- پیرنیا، محمد کریم (۱۳۸۷)، سبک شناسی معماری ایرانی، تهران: سروش دانش.
- حکمت، علی اصغر (۱۳۳۷)، سرزمین هند، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- حمیدی، جعفر (۱۳۷۰)، تاثیر زبان فارسی و اوضاع اجتماعی و فرهنگی هند در عصر شاه جهان بابری، آشناء، شماره اول، صص ۲۱-۲۷.

نقش زنان در عرصه معماری دربار گورکانیان ... (اللهه رضانزاد یزدی و عالیه جهانیان) ۴۳۹

- خواندمیر، غیاث الدین بن هماد (۱۳۶۲)، تاریخ حبیب السیر، تهران: کتابفروشی خیام.
- دیلس، پیترو؛ هاتشتاین، مارکوس (۱۳۹۰)، اسلام: هنر و معماری، مترجمان آریتا افراشی و دیگران، تهران: پیکان.
- سلطان زاده، حسین (۱۳۷۸)، *تداوم طراحی باغ ایرانی در تاج محل*، تهران: دفتر پژوهش های فرهنگی.
- شاطری، میترا، (۱۳۹۳)، تاثیر معماری اسلامی بر معماری مساجد و مقابر هندوستان در دوره گورکانی، اولین کنگره ملی تفکر و پژوهش دینی.
- شیمیل، آنه ماری (۱۳۸۶)، *در قلمرو خانان مغول*، ترجمه فرامرز نجد سمیعی، تهران: امیرکبیر.
- عنایت خان، محمدطاهر (۱۳۸۸)، *ملخص شاهجهان نامه*، مقدمه و تصحیح جمیل الرحمن، دهلی نو: رایزنی فرهنگی سفارت جمهوری اسلامی ایران.
- غروی، مهدی (۱۳۴۹)، حمیده بانو بیگم همسر همایون پادشاه و نواده احمد ژنده پیل، یغما، شماره ۲۵۹، صص ۳۹-۴۲.
- غروی، مهدی (۱۳۸۴)، آرامگاه همایون پادشاه در دهلی، هنر و مردم، شماره ۸۱، صص ۱۸-۱۴.
- غروی، مهدی (۱۳۹۴)، گلبدن بانو و کتابش همایون نامه، هنر و مردم، دوره جدید شماره ۹۱، صص ۳۷-۲۹.
- قانع تنوی، میرزامیر علی شیر (۱۹۷۱)، *تحفه الکرام*، چاپ سید حسام الدین راشدی، حیدرآباد: سند.
- کارگر، عبدالله (۱۳۸۳)، *شهنشاه سخنور*، پیشاور: الازهر.
- کنبو، محمد صالح (بی تا)، *عمل صالح موسوم به شاه جهان نامه*، ترتیب و تحشیه دکتر غلام یزدان، ترمیم و تصحیح دکتر وحید قریشی، سه جلد، لاهور: مجلس ترقی ادب، بی تا. گورکانی، گلبدن بیگم، همایون نامه، تهران: بی تا.
- کھویه‌های، غلام حسن (۱۹۵۴)، تاریخ حسن یا اسرار الاخیار، بی تا: سری نگر.
- لاهوری، عبدالحمید (۱۸۶۸)، *بادشاهنامه*، بتصحیح کبیرالدین احمدنو عبدالرحیم، کلکته: اشیاتک سوسایتی بنگاله.
- محلاتی، ذبیح الله (۱۳۴۹)، *ریاحین الشریعه*، تهران: دار الکتب اسلامی.
- مستعدخان، محمدساقی (۱۸۷۱)، *مآثر عالمگیر*، چاپ سنگی، کلکته: پریس.
- مفتی لاهوری، علی الدین بن خیرالدین (۱۹۶۱)، *عبرت نامه*، ج ۱، باهتمام محمد باقر، لاهور: پنجابی ادبی آکادمی.
- نجفی برزگر، کریم (۱۳۹۴)، *مونس الارواح*، اثری ارزشمند در شرح احوال مشایخ سلسله چشتیه، *مطالعات شبه قاره*، سال هفتم، شماره ۲۵، صص ۱۳۲-۱۲۱.

Bernier, (1983), *Travels in the Mogul Empire 2*, nd ed revised by V. A. Smith, Delhi.

Das, harihar, Sarkar, subimai Chandra, (1959), *The Norris embassy to Aurangzib (1699-1702)*, Calcutta: K. L. Mukhopadhyay.

Dayal, Maheshwar, *Rediscovering Delhi, (1982), The Story of Shahjahanbad*, Delhi.

- De Laet, Joannes, (1974), *The Empire of the Great Mogul*, Translated by J. S. Hoyland. Annotated by S. N. Banerjee, Delhi.
- Findly, Ellison, (1993), *NurJahan Empress of Mughal India* (Oxford University Press New York.
- Indian art, (1986), a symposium held at the Victoria and Albert museum, Robert skelton, Andrew topsfield, Susan stronge, Rosemary crill. London.
- Lal,Ruby ,(2005).omesticity and Power in the Early Mughal World.Cambridge.London.
- Manucci, Niccolao, (1907), *Storia do Mogor; or, Mogul India*, Vol. 1. Translated by William Irvine. London: J. Murray.
- Meri, Josef, (2006), *medieval islamic civilization*, london: routledge.
- Mishra, Rekha, (1967), *women in mughal india*, delhi: munshiram manoharlal publications.
- Mukherjee, Soma, (2011), *royal mughal ladies and their contribution*, new delhi.
- Mundy, Peter, (1907), *The Travels of Peter Mundy in Europe and Asia*, ed. R.C. Temple, Vol III, Cambridge [England].
- Naem U. Din, (2018), *Shadows of empire: The Mughal and British Colonial Architectural Heritage of Lahore* ، The Graduate Center, City University Of New York.
- panipat: Inayat Khan, (1990), *The Shahjahan Nama*, tr. 8s ed. Begley and Deasi, Delhi.
- Pant, (1930), *The Commercial Policy of the Mughals*, Bombay.
- Pelsaest, Francisco, W. Heffer & Sons, (1925), *jahangir's india*, cambridge [England].
- Roe, Thomas, Fryer, John, (1873), *Travels in India in the Seventeenth Century*, London: Trübner.
- Rogers trans, alexander and Beveridge, henry, (1968), *The tuzuk-i-jahangiri, or memoirs of Jahangir*, 2 vols. Delhi: munshiram manoharlal.
- Ruggles, D. Fairchild. (2000), *Women, Patronage, and Self-representation in Islamic Societies*. Albany: State U of New York.
- S. Crowe, S. Haywood, and S. Jellicoe, (1972), *The Gardens of Mughal India: A History and Guide*, London.
- Tavernier, Jean Baptiste. (n.d.). (1889-1925), *Travel In India Trans*. V. Ball, New York.
- www.humayun tomp.com
- <https://digital.library.cornell.edu/catalog/ss>
- <https://www.justdial.com/photos/sarai-nurmahal-nurmahal-jalandhar>